

PÉCSI EGYHÁZTÖRTÉNETI MŰHELY 11.

**KATOLIKUS EGYHÁZI TÁRSADALOM
MAGYARORSZÁGON
A 18. SZÁZADBAN**

META KÖNYVEK

Kiadja a META Egyesület
7635 Pécs, Szurdok dűlő 3/E 1/3.

Jelen kötet a 2018. szeptember 28–29-én rendezett
egyháztörténeti konferencia előadásainak szerkesztett változata.

A kötet megjelentetését az NKA támogatta.

A borítón Erdődy Gábor Antal egri püspök pluvialéja (palástja) látható.
A képet az egri Érseki Látogatóközpont – Főegyházmegyei Múzeum
engedélyével közöljük. A fényképet Nemes Róbert készítette.

A kötetet szerkesztette:
FORGÓ ANDRÁS – GŐZSY ZOLTÁN

ISBN 978 615 81278 5 1

Műszaki szerkesztő: Vértési Lázár
Felelős kiadó: Varga Szabolcs

Pécs, 2019

TARTALOM

Előszó	7
--------------	---

Áttekintések

Görföl Tibor: „A hanyatlás és az epigonok kora”. A katolikus teológia a 18. században	13
Gárdonyi Máté: A 18. századi „egyházi társadalom” vizsgálatának lehetőségei ...	25
Véghseő Tamás: Vladikák, kalugyerek és batykók. Görögkatolikus egyházi társadalom a 17–18. században	35

Főpapok

Tóth Tamás: Püspökkinevezések a 18. században a kánoni eljárások tükrében ...	59
Forgó András: Korszakváltás – elitváltás? A püspöki kar a török kiűzése utáni évtizedekben	73
Kökényesi Zsolt: Szolgálat és reprezentáció. Magyar főpapok VI. Károly és Mária Terézia udvarában	93

Kanonokok

Mihalik Béla Vilmos: Konfliktus és megújulás. Az egri székeskáptalan a 18. század első felében (1699–1744)	133
Nagy János: A káptalani követek hangadói az 1751. és 1764–65. évi országgyűlésen	171

Alsópapság

Bárth Dániel: Papok a 18. századi lokális közösségekben: attitűd, mentalitás, világkép	197
---	-----

Gózsy Zoltán: Az alsópapság helyzete a 18. században a pécsi egyházmegyében	211
Hermann István: A veszprémi egyházmegye papsága 1700 és 1777 között (származás és tanulmányok)	259
Szuly Rita: Alsópapság Nyugat-Magyarországon a 18. században. A vasvári főesperesség papsága	277
Bartók István: Coimbrától Nagyszombatig. Az irodalmi ízlés változása a prédikációelmélet tükrében	299

Szerzetesek

Siptár Dániel: Adatok a magyarországi római katolikus férfi szerzetesség létszámának meghatározásához az 1770-es évek elejéről	309
Dénesi Tamás: A bencés rend a 17–18. századi magyar társadalomban	325
Pataki Katalin: A magyarországi szerzetesrendek vagyona és személyi állománya Mária Terézia uralkodása idején, különös tekintettel a koldulórendi kolostorokra	367
Balogh Piroska: Kényszerpályák nemzedéke? Szerzetespapság és felvilágosodás – három esettanulmány	387
Tóth Gergely: Ex-jezsuiták. Önkép, önreprezentáció és a rend 1773. évi megszüntetésének emléke Palma Károly Ferenc, Pray György és Katona István történeti munkáiban	411
Névmutató	427

TÓTH GERGELY

EX-JEZSUITÁK

ÖNKÉP, ÖNREPREZENTÁCIÓ ÉS A REND 1773. ÉVI MEGSZÜNTETÉSÉNEK EMLÉKE PALMA KÁROLY FERENC, PRAY GYÖRGY ÉS KATONA ISTVÁN TÖRTÉNETI MUNKÁIBAN

E tanulmány írásakor az eredeti kérdésselvetésem az volt, hogy Palma Károly Ferenc, Pray György és Katona István, e három jeles jézustársasági történetíró hogyan írta bele műveibe a jezsuita rend 1773. évi feloszlásának traumáját; hogyan tudták ezt feldolgozni, milyen stratégiákat alkalmaztak az események elbeszéléséhez. Különösen az érdekelt, hogy miként egyeztethető össze a személyes sors megélése a történetírói elvekkel, a korban már sokat emlegetett oknyomozó, kritikai történetírás elvárásaival. Műveik áttanulmányozása során részben negatív eredményt kaptam: a három szerző közül kettő kitért a feladat elől, illetve egészen máshogyan birkózott meg a „szembenézés” problémájával, mint ahogy vártam. Ugyanakkor járulékos haszonként a művek vizsgálatakor bizonyos mértékig feltárult előttem a magyarországi jezsuiták önképe is, illetve az, hogy miként igyekeztek magukat a külvilág felé definiálni a feloszlás előtt és után.

Palma Károly Ferenc és a katolikus *historia litteraria* hagyománya

Palma Károly Ferenc (1735–1787), a jó tollú, bár történészként nem annyira kimagasló jezsuita atya a feloszlás idején a Mária Terézia által létrehozott birodalmi elitiskolában, a bécsi Theresianumban oktatott. Ez alighanem szerencsés körülménynek számított, mivel a királynő rövidesen kinevezte leánya, Krisztina főhercegnő udvari káplánjává. Innentől felívelt a pályája, amit nyilván kiváló udvari kapcsolatainak is köszönhetett. 1776-ban kalocsai kanonok, 1779-ben nagyprépost, 1784-ben címzetes

kolofóni püspök és érseki helynök lett. Nem nevezhető tehát a felosztás kárvalottjának, legalábbis anyagi szempontból bizonyosan nem, s ugyanez elmondható sok más – jó képességekkel, vagy jó kapcsolatokkal rendelkező – rendtagról is.¹

Palma művei közül a népszerű Magyarország-történetét, a *Notitia regni Hungariae*-t vizsgáltuk meg, értelemszerűen a felosztás utáni 2. és 3. kiadást.² Ami a fő témánkat, a rend eltörlését illeti, az 1775-ben megjelent második edícióban egyetlen szó sincs erről a kényes témáról. Palma ellenben értette az idők szavát, mert az előszóban azt írta, hogy ebben a kiadásban sok kiegészítést írt, különösen a Szent Korona jogáról a neki egykor alávett tartományokra vonatkozólag.³ Természetesen Lengyelország első felosztása és a magyar királyok igénycímei között szereplő Galícia tartomány „újjászervezése” miatt volt ennek aktualitása: a Habsburgoknak hirtelen nagyon fontos lett az Árpád-házi és Anjou királyok – egyébként meglehetősen rapszódikus – halicsi uralma, és a „rex Galitiae” illetve „rex Lodomeriae” titulus. Ezért Palma – bizonyosan a bécsi udvar ösztönzésére – több művében is érvelt a Habsburgok „történelmi” jogai mellett a Lengyel Királyságot illetően.⁴

¹ Palma életrajzát ld. TÓTH László: *Palma Károly Ferenc élete és munkái*. Rózsahegy, 1914.; TÍMÁR Kálmán: *Palma Ferenc Károly önéletrajza*. Egyházi Lapok 58. (1935) 267–269.; SZÁNTAY Antal: *Könyvtárosok és történétírók. Angelo Gabriele kormányzati tervezetétől II. József reformjaiig*. Történelmi Szemle 38. (1996) 45–61, itt 56.; SZÖRÉNYI László: *Palma Ferenc Károly történétírói munkássága*. In: Uő: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*. Budapest, 1999. 158–168.; legutóbb ld. SZILAS László: *Palma Károly Ferenc*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. I–XIV. Főszerk. KÖSZEGHY Péter – Szerk. TAMÁS Zsuzsanna*. Budapest, 2003–2014. (továbbiakban: MAMŰL) IX. 15–16.

² Második kiadás: PALMA, Franciscus Carolus: *Notitia rerum Hungaricarum... Editio altera*. I–III. Tyrnaviae, 1775; harmadik kiadás: Uő: *Notitia rerum Hungaricarum, editio III., novis curis recognita, et multis cum ad historiam, tum ad ius publicum Hungaricum accessionibus locupletata... I–III*. Pestini, Budae, et Cassoviae, 1785. A kiadásokra ld. SZÖRÉNYI: *Palma Ferenc Károly... i. m.* 162–166.; még ld. SZÁNTAY: *Könyvtárosok és történétírók... i. m.* 56–57, 59–60.

³ „...in hac altera editione nonnulla correcta, multa vero suis locis inserta esse, praesertim de juribus S. Coronae Hungaricae in subjectas olim provincias, quae in prima editione desiderantur”. PALMA: *Notitia (ed. 2.)... i. m.* I. Ad lectorem A2v.

⁴ Az egyik ilyen művét nem is tartja számon a kutatás. Ő egészítette ki és publikálta kibővítve Mária Terézia belső tanácsosának (egyben történésznek és numizmatikusnak), Rudolf Coronini von Cronbergnek a Habsburgok genealógiai leszármazását taglaló művét (első megjelenés: 1770). Palma új edíciója 1773-ban, majd 1774-ben is megjelent, ami ugyancsak a politikai súlyát érzékelteti: CORONINUS, Rudolphus: *Specimen genealogico-progonologicum ad illustrandam Augustam Habsburgo-Lotharingicam prosapiam... Quod nunc novis genealogicis ac historicis accessionibus locupletavit, ad nostram usque aetatem continuavit, edidit Franciscus Carolus PALMA... Viennae, 1773.*; illetve ugyanezzel a címmel 1774-ben. A kötet végén Palma terjedelmes értekezésben mutatja be a Mária Terézia

Ha a dinasztíának végzett történelmi „bérmunka” és az udvar érdekeinek megfelelő tematizálás bizonyos mértékig érthető is, az már meglepőbb, hogy a rend feloszlásának említése helyett Palma a műve vonatkozó helyén, Mária Terézia tettei között dicsérő szavakkal méltatja a bécsi egyetem átalakítását (1753), ami egyebek mellett a jezsuita vezetés megszüntetését hozta magával, illetve a nagyszombati egyetem 1769-től kezdődő reformját is, ami ugyancsak a jezsuita befolyás eltörlését, új professzorok kinevezését, az állami felügyelet megvalósítását jelentette.⁵ Természetesen Palma, mint láttuk, ekkor a legszorosabb udvari alkalmazásban állt, így igazodása érthető, ám mindenestre feltűnő.

A harmadik kiadást szerzőnk nagyprépostként és címzetes püspökként, tehát Bécstől már némileg eltávolodva jelentette meg 1785-ben, s talán ennek köszönhető, hogy részben megjelenik nála rendje emlékezete. Az első részben összeállított egy nagy általános bevezetőt Magyarország politikai berendezkedéséről, társadalmi osztályairól, közigazgatásáról, gazdaságáról, és egyéb jellemzőiről.⁶ Témánk szempontjából a legérdekesebb rész a *Rei litterariae in Hungaria fata*, vagyis az a szakasz, amelyben a magyar irodalom, pontosabban a művelődés történetét tárgyalja.⁷

Ez a fejezet a honi *historia litteraria*k, azaz literatúratörténetek, művelődéstörténetek jól ismert tematikája szerint van megszerkesztve – ahogyan azt Tarnai Andor elsősorban protestáns szerzők esetében feltárta.⁸ Szerepel itt egyrészt a kulturális

titulatúrájában lévő tartományok hajdani meghódításának körülményeit, különös tekintettel Lodomériára és Halicsra. Ld. mindkét kiadásban: 163–184. (Galiciára és Lodomériára: 172–183!) Kisebbségi módosításokkal ugyanezt az értekezést megjelentette németül is 1774-ben (*Abhandlung von den Titeln und Wappen...* Wien, 1774.). A német kiadásra ld. SZÖRÉNYI: *Palma Ferenc Károly... i. m.* 161–162. Ezt az igen aktív publikációs tevékenységet bizonyára az udvar finanszírozta. A magyar királyság tartományairól – ahogy a bevezetőben ígérte – szót ejt Palma a *Notitia*ban is. Ld. PALMA: *Notitia* (ed. 2.)... i. m. I. 75–77. (Itt már hivatkozik a *Specimen*ben megjelent értekezésére. Ld. uo. 76.)

⁵ Uo. III. 513–514. Az átszervezésekre további irodalommal ld. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996. 406–408.; Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985. Szerk. SINKOVICS István. Budapest, 1985. 59–79.

⁶ Az értekezés címe: *Introductio in novae Hungariae historiam*. Ld. PALMA: *Notitia* (ed. 3.)... i. m. I. 46. Az értekezést az „új Magyarország”, vagyis a Szent István által megalapított keresztény magyar állam történetének a bevezetéséül szánta. Vö. SZÖRÉNYI: *Palma Ferenc Károly... i. m.* 163, 164–165.

⁷ Ld. PALMA: *Notitia* (ed. 3.)... i. m. I. 139–169.

⁸ Ld. erre TARNAI Andor: *Egyháztörténet és historia litteraria*. In: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor. Budapest, 1964. 459–461.; TARNAI Andor: *A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása*. In: Uő: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Budapest, 2004. 32–87.

téren való lemaradásnak, a tudományok elhanyagolásának a beismerése, és a régi közhely, miszerint e lemaradást a sok háború okozta.⁹ Palma érdekes megfigyeléseket tesz az ország középkori írásbeli műveltségének, latinságának fejlettségéről, a magyarok peregrinációjáról és az egyetemalapítási kísérletekről, majd rátér a 16. századra. Figyelemre méltó, hogy kelletlenül és negatív előjellel bár, de elismeri a reformáció kulturális jelentőségét, s megállapítja, hogy a protestánsok hozták vissza az országba a nyomdákat, építettek számos iskolát, gimnáziumot. (Itt egyébként Wallaszky Pálra, a jeles evangélikus tudósra hivatkozik.)¹⁰ Egyéb okok mellett ennek a kulturális fölénynek tudja be, hogy a katolikus egyház kisebbségbe került.¹¹

Innentől azonban a jezsuiták veszik át a szerepet az áttekintésében, s ők lesznek a *res literaria* eredményes propagálói: az Oláh-féle kezdetektől a Rudolf alatti újbóli megtelepedésen át Pázmány egyetemalapításáig, s utána is.¹² Szintén rögzítette munkájában a jezsuita gimnáziumok gyarapodását,¹³ illetve a piaristák megjelenését, akikre mint segítőkre, bajtársakra tekint.¹⁴ Ugyanakkor a felosztás elbeszélését itt is kikerülte, ehelyett Mária Terézia egyetemi reformjait méltatta a lezárásban. Mindössze csak egy halvány utalást tesz a rend megszűnésére: az egyetem Budára költöztetése kapcsán megemlíti, hogy ide vándorolt az intézmény könyvtára is – az éremtárral és a nyomdával együtt –, amelyet hajdan a jezsuita atyák gyarapítottak hosszú évek munkájával és hatalmas költségek árán.¹⁵

Palma eme áttekintésével nem járt új utakon, hanem egy régóta létező műfajt, a katolikus nézőpontból írt *historia litterariát* gyarapította egy újabb darabbal. En-

⁹ PALMA: *Notitia* (ed. 3.)... i. m. I. 139.

¹⁰ „Ex adverso acatholici e vicina Saxonia in Hungariam illapsi continuo in privatis nobilium aedibus literas explanare coepere, usquedum aucto mecaenatum numero, plurima ubivis gymnasia erexere: iidem primi rem typographicam in regnum reduxere, editisque libris scholasticis literarum studia apud suos promovere.” Uo. 160.

¹¹ „Atque hae fere sunt causae praecipuae, cur religio Catholica post cladem Mohatsianam adeo celeriter in Hungaria diminuta fuerit.” Uo.

¹² Uo. 161–164.

¹³ „Optatus Tyrnaviensis academiae successus, et Pazmanni successores Strigonienses archiepiscopos, et ceteros per Hungariam antistites excitavit, ad gymnasia quamplurima sub cura PP. societatis Iesu suis in dioecesisibus erigenda...” Uo. 163.

¹⁴ Uo. 163–164.

¹⁵ „Augusta... totam ut erat universitatem suis cum magistratibus et magistris A. 1777. ad regni medium Budam traduxit, ac in aedibus regiis collocavit; eodem commigravit novis auctum redditibus florens diu Tyrnaviae nobilium iuvenum contubernium, et quam multorum annorum cura, nec levi sumtu PP. societatis Iesu collegerant, bibliotheca cum copioso Romanorum et Hungaricorum numorum cimelio, ac typographia.” Uo. 167–168.

nek a típusnak a tapasztalatom szerint igen kevés, vagy inkább semmi figyelem nem jutott eddig, ellentétben a protestáns szerzők írásaival, élükön a Buriusokkal, majd Czvittinger Dáviddal, Rotarides Mihállyal és Bod Péterrel.¹⁶ Ez azért is sajnálatos, mert az indítékok, s az egyes motívumok, ahogyan azt fentebb is láttuk, részben közösek a protestáns és katolikus munkákban.

A jezsuita Tolvaj Imre 1725. évi nagyszombati egyetem története talán az első darab, amely a katolikus *historia litterariák* körébe tartozik. Már megjelenik benne a külföldiek által ránk sütött barbárság harcos visszautasítása, ami állandó elem a protestáns rokonművekben is, de egyben feltűnik a jezsuiták révén visszahozott múzsák képzete, ami aztán később állandósul.¹⁷ Az ugyancsak jezsuita Árvay (Árvai) Mihály *Res literaria Hungariae* című, 1735. évi munkájában már úgy jeleníti meg a jezsuitákat, mint akik „az eretnokség morgása közepette” (*fremente haeresi*) vezetnek vissza a száműzött múzsákat az országba.¹⁸ Nála egyébként vészesen elbillennek az arányok: a jezsuita iskolázást 10 lapon keresztül tárgyalja, míg a többi

¹⁶ Tarnai Andor tanulmányai mellett (ld. még a 8. jegyzetet) utalhatok itt arra a kötetre, amely a *Historia litteraria* 18. századi történetét vizsgálja. Ld. *Historia litteraria a XVIII. században*. Szerk. Csörsz RUMEN István – HEGEDŰS Béla – TŰSKÉS Gábor; közrem. BRETZ Annamária. (Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok.) Budapest, 2006. Az alább említett katolikus szerzők közül ugyan több is feltűnik a kötetben, de a tanulmányok írói nem figyeltek fel arra, hogy a katolikus (jezsuita és piarista) térfélen is volt hagyománya ennek a műfajnak. Így például Thimár Attila érzékeli, hogy van egyfajta „kánon”, amelybe katolikus szerzők is beletartoznak (jelzi, hogy Horányi és mások is felsorolják az általuk használt szerzőket), de nem szól e katolikus „típus” sajátosságairól – arról, hogy miben mutat rokonságot, illetve miben válik el a protestáns darabokkal. Vö. THIMÁR Attila: *Lingua et litteraria*. In: *Historia litteraria... i. m.* 68–85, itt 71, 75. Egy másik tanulmányában Thimár Árvayt hozza példaként azokra a literatúratörténetekre, amelyeket determinál a „felekezeti ideológia” – protestáns oldalról Bod Pétert említi –, de ennél tovább nem megy a konfesszionális szempontú vizsgálatban. Ld. THIMÁR Attila: „A történetiség boltozata képződik a tudomány szak fölött”. In: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István – OLÁH Szabolcs. (Csokonai Könyvtár 31.) Debrecen, 2004. 563–576, itt 570.

¹⁷ „*Verum non possunt omnino ex suo Helicone excedere Musae, exturbentur licet quandoque, suas denique ubi primum possunt, repetunt sedes. Ergo longo reduces ex exilio iterum amicum sibi repetunt Pannoniam, quas Hungari non modo receperunt, sed et civitate donarunt, hinc totum studiorum gymnasiis regnum implevere, ut locus pene non sit, in quo sapientia non parvo vaenire [!] possit. Haec inter principem procul dubio locum tenet haec ipsa... Alma Archi-Episcopalis Universitas Tyrnaviensis...*” [TOLVAJ Imre:] *Ortus et progressus Almae Archi-Episcopalis Societatis Iesu Universitatis Tyrnaviensis...* Tyrnaviae, 1725. 4. Tolvaj személyére további irodalommal ld. SZELESTEI N. László: *Tolvaj Imre*. In: MAMÚL XII. 79.

¹⁸ „[Nicolaus Olahus] societatem igitur Jesu... evocavit... Missus itaque P. Joannes Victoria cum sociis, et Tyrnaviam, gratulante cum bonis Olaho, fremente haeresi anno 1551. inductus exules diu Musas reduxit, aperto in urbe bonarum artium gymnasio...” [ÁRVAY Mihály:] *Res literaria Hungariae...* Cassoviae, 1735. 9–10. A szerzőre ld. SZELESTEI N. László: *Árvay Mihály*. In: MAMÚL I. 148.

szerzetesrendre csak 1-2 bekezdés jut.¹⁹ Kazy Ferenc 1735. évi egyetemtörténete szintén a tudományokkal azonosítja a jezsuiták ténykedését: nála is megjelennek, immár toposzként, a *musae exules*.²⁰

Piarista részről Desericzky (Dezsericky) Ince József jelentkezett 1743. évi vita-iratával.²¹ Fontos új jelenség, hogy ebben a szövegben már a külföldi bíráló alakja is megjelenik. Ez egy újabb rokon vonás a protestáns szerzők műveivel, mivel náluk ugyancsak gyakori szereplő a más nemzetből származó kritikus. Ezek nem fiktív alakok, hanem konkrét szerzők, akik valamely művükben becsmérőleg szólnak Magyarországról: nekik válaszul írnak sértett apológiákat a honi írástudók.²² Desericzky antagonistája egy jelentéktelen itáliai szerző, bizonyos Raimondo Cechetti, aki az 1740-ben Rómában elhunyt Harrach János Ernő nyitrai püspök temetésére írt orációjában becsmérelte a nyitrai műveltségi állapotokat.²³ Vele szemben védte meg Desericzky a honi kultúrát és művelődést, kiemelve természetesen a jezsuiták mellett a kegyesrendi atyák érdemeit is.²⁴ Itt kell szót ejteni

¹⁹ Árvay Mihály műve kapcsán helyesen mutat rá a jezsuiták szerepének eltúlzására MARGÓCSY István: *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*. Irodalomtörténeti Közlemények 88. (1984/3) 291–308, itt 304.

²⁰ Az Oláh által kezdeményezett nagyszombati jezsuita gimnázium megszűnését követően – Kazy szerint – az eltávozó atyákkal együtt a múzsák (ismét) száműzetésbe mentek, s emiatt a tudományokban terméketlen időszak következett: „*Exules ex Ungaria cum societate musas exceptit bonarum artium sterilitas, annis undeviginti sine remedio.*” KAZY, FRANCISCUS: *Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu... ad annum Christi MDCCXXXV. ejusdem Universitatis saecularem Tyrnaviae, 1737*. 8. Kazy Ferenc személyével és eme művével mi magunk is foglalkoztunk korábban. Ld. TÓTH Gergely: *Felekezeti és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban*. Történelmi Szemle 52. (2010/1) 13–36, itt 25–26. (további irodalommal.)

²¹ Innocentius a D. Thoma Aquinate [DESERICZKY Ince József:] *Pro cultu litterarum in Hungaria ac speciatim civitate dioecesi que Nitriensi vindicatio*. Romae, 1743. A műre ld. JELENITS István: *A latin nyelvű epigramma tizenmilycadik századbeli piaristák költői gyakorlatában*. Irodalomtörténeti Közlemények 73. (1969/2–3) 176–198, itt 176–177.

²² A jelenség egyébként más országok irodalomtörténeteinek megszületésében is szerepet játszott, tehát nem magyar specifikum. Még ld. TARNAI: *A magyarországi irodalomtörténet-írás... i. m.* 48–50, 53, 69, 76, 78, 80.; MARGÓCSY István: *Az irodalomtörténeti hagyomány... i. m.* 305–306.; TÓTH Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest, 2016. 66–67.

²³ CECCHETTUS, RAYMUNDUS: *Oratio in funere Joannis Ernesti Harrachii episcopi Nitriensis*. Romae, 1740. xvi. Még ld. JELENITS: *A latin nyelvű epigramma... i. m.* 176.

²⁴ Ld. DESERICZKY: *Pro cultu... i. m.* 64. (et passim.) Margócsy „Volaterranust”, azaz Raffaello Maffei jelöli meg Desericzky „ellenfeleként” (MARGÓCSY István: *Az irodalomtörténeti hagyomány... i. m.* 306), ami igaz annyiban, hogy Desericzky egy helyen valóban cáfolja Maffei állítását a magyarok műveletlenségéről (DESERICZKY: *Pro cultu... i. m.* 82–84.), de egyébként Cechetti becsmérő szavaiból

rendtársáról, Horányi Elekről is, bár ő az írói lexikonjaiban nem alkotott olyan literatúratörténetet, mint az előbb felsorolt szerzők.²⁵

Végül még Palma két ex-jezsuita kortársát kell megvizsgáljunk. Az egyik Szerdahely György Alajos (1740–1808) és 1782-ben megjelent apológiája, amelyet már a felosztatás után, saját rendje védelmében írt.²⁶ A helyzet annyiban új, hogy már nem egy külföldi bírálóval szemben folyik az érvelés, és a vádak is mások. Szerdahely egy névtelen levélre válaszolt, amelynek magyarországi szerzője amatt panaszkodott, hogy a jezsuiták a kultúra és a tudomány terén senki mást nem tūrtek meg, aki nem volt hajlandó igazodni az ő ízlésükhöz, s ezért a különutasok műveit valósággal lábbal tiporták; sőt, még felosztatásuk után is eme hegemoniájuk fenntartására törekednek.²⁷ Szerdahely a válaszában visszautasította a vádakát, jelezve, hogy a jezsuiták mellett bárki szabadon írhatott Magyarországon a korábbi századokban – igaz, ő sem felejt el kihangsúlyozni a jezsuiták kiemelkedő kultúra- és tudományteremtő szerepét.²⁸ Szerdahely emellett 1788-ban meg-

indul ki, ezeket idézi műve elején, tehát ez jelenti neki a *casus bellit* (az itáliai szerzöt nem nevezi meg, hanem mindenhol „adversarius”-nak hívja).

²⁵ Alexius HORÁNYI: *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum...* I–III. Viennae, 1775–1777.; Uő: *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*. Pestini, 1792. Állítólag volt egy *Prodromus Hungariae litteratae* című műve, amely Velencében jelent meg 1770-ben, ám ebből egyetlen példány sem ismert – nem kizárt, hogy nem is létezett. Vö. SZELESTEI N. László: *Horányi Elek, a lexikonszerző*. Vigilia 2015. 1. 20–25, itt 23.

²⁶ SZERDAHELY [SZERDAHELY], Georgius: *Epistola apologetica pro Iesuitis Hungaris, adversus epistolam, insertam Ann. lit. Mart. pag. 281. Annales Litterarii Helmstadiensis 1782/2. Aug. 97–109. Szerdahelyre és életművére újabban ld. TóTH Sándor Attila: A szép-jó hatalma és a jezsuita szellem: Szerdahelyi György költészetelmélete és poézise*. (METEM Könyvek 66.) Budapest, 2009.; BALOGH Piroska: *Teória és medialitás (A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül)*. (Irodalomtörténeti Füzetek 175.) Budapest, 2015. 11–113.

²⁷ [*Litterae de causis.*] *Annales Litterarii Helmstadiensis 1782/1. Mart. 281–283, itt: 282.* A levélnek nincs címe, „szerkesztőségi” bevezetővel indul: „*Ex Hungaria literas dedit ad nos vir doctissimus, de causis prohibiti adhuc inter cives suos maioris literarum incrementi.*” Uo. 281. (A címet e mondat alapján adtuk.) A levelet közölte Szelestei N. László a folyóirat alapján, majd ugyancsak közölte Horányi Elek Szerdahelynek adott – meglehetősen ellenséges, és a jezsuitákkal szemben igen kritikus – válaszát, amely aztán az *Annales Litterarii Helmstadiensis 1785. évi számában* jelent meg (Majus, 385–395.) Ld. *Horányi Elek levelezése*. Kiad. SZELESTEI N. László. (Pázmány Irodalmi Műhely. Források) Budapest, 2016. 117–122.

²⁸ Így például jelzi, hogy Horányi lexikonában igen sokféle szerzöt megtalálhatni, vagyis nincs szó arról, hogy a jezsuiták bárkit elnyomtak vagy elhallgattattak volna, azt azonban hozzátesszi, hogy a lexikonban a szerzők jó része jezsuita (vagy jezsuiták tanítványa). Ld. SZERDAHELY: *Epistola apologetica... i. m.* 106.

jelent verseskötete lapjain három költeményben is utalt rendje feloszlására, bár ezt csak nagyon finom utalások, sejtetések útján tette meg.²⁹

A másik kései apologéta Belnay György Alajos. 1799-ben írt tankönyvében elsősorban Árvay, illetve Szerdahely munkája alapján állított emléket a jezsuiták tudományos érdemeinek.³⁰ Meglepő megoldás a részéről, hogy a reformáció említésekor a Wittenbergbe peregrináló diákokról semlegesen ír ugyan, de a szavait a mondat közepén félbeszakítja (vagy talán a cenzor műve volt?), s hosszú vonalakkal jelzi, hogy bár lenne még mondanivalója erről, de azt inkább nem írja le.³¹ Oláh Miklós döntését, vagyis a jezsuiták behívását ugyanolyan hangsúlyosan tárgyalja, mint az elődei, és természetesen nála is feltűnik a száműzött (és visszahozott) múzsák allegóriája.³²

A fenti áttekintés után reményeink szerint már jobban érthető Palma eljárása. Az ex-jezsuita szerző népszerű történeti munkájában nem akarta, vagy nem merte írásba foglalni a rend feloszlásának megtörténtét, de 1785-ben legalább már arra vállalkozott, hogy egy mű eleji országismertetésben – mintegy elrejtve – mégis szóljon néhány szót rendje magyarországi történetéről. Ezzel, mint láttuk, már volt mire építenie: a század elejétől számos rendtársa írt hasonló literatúratörténetet. E munkák tematikájukat tekintve rokonságban állnak a protestáns darabokkal, de el is térnek tőlük, sőt polemikusnak mondhatók, hiszen a protestáns művelődést, iskolaügyet nem tárgyalják, vagy ha igen, akkor negatív előjellel – még Palma a legmegengedőbb ebben a kérdésben. Jellemző emellett e művekre, hogy némileg túlhangsúlyozzák a jézustársasági atyák kétségkívül fontos szere-

²⁹ A három költemény: *Ignatiadi anno MDCCLXXIII. morienti* (SZERDAHELY, Georgius Aloysius: *Silva Parnassi Pannonii*. Vindobonae, 1788. 28.); *De anno MDCCLXXIII.* (Uo. 41–42); *Academia nobilium, quae fuit Tirnaviae* (uo. 47–49.). Vö. SZÖRÉNYI László: *A neolatin költészet Magyarországon a XIX. században*. In: Uő: *Memoria Hungarorum. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest, 1996. 174–197, itt: 180. (Köszönöm Szörényi Lászlónak a segítséget az első vers azonosításában.)

³⁰ [BELNAY, Georgius:] *Historia literarum bonarumque artium in Hungaria e probatissimis scriptoribus synoptice deducta*. Poonii, [1799.] Belnay a pozsonyi királyi akadémia történelemtanára lett 1792-ben, s ott tanított 1809-ben bekövetkezett haláláig; a munkáját tankönyvnek szánta. Ld. LIPP Veronika: *Belnay György Alajos latin nyelvű magyar historia litterariája*. In: CSÖRSZ RUMEN–HEGEDŰS–TÜSKÉS: *Historia litteraria...* i. m. 162–174.; a műre és a szerzőre bővebben ld. SZAKOLCZAYNÉ LIPP Veronika: *Belnay György Alajos latin nyelvű magyar historia litterariája*. PhD értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2010.

³¹ BELNAY: *Historia...* i. m. 74.

³² Uo. 74–76.

pét. Ugyanakkor eme kis művelődéstörténetek, s köztük Palma munkája arról árulkodik, hogy a jezsuita szerzők – különösen a feloszlítás után – nem annyira harcos ellenreformátorokként, hanem inkább a tudományok és kultúra magyarországi „visszaplántálóiként”, a műzsák szálláscsinálóiként tekintettek magukra.

Pray György és az „ordinis Jesuitarum reliquiae”

Pray György esetében alighanem szintén sokat számított, hogy 1755 és 1757 között a bécsi Teréziánumban oktatott – a királynő már ekkor bizonyosan tudomást szerzett róla. Ő azonban a rendjén belül is kivételes helyzetben volt. Híres műve, az *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* 1761. évi megjelenése után a nagy sikerre, illetve a tehetségére való tekintettel a Társaságban felmentették a tanári teendőik alól, és feladata ezentúl a magyar történet kutatása lett (sajátos titulusa: „*elucubator Historiae Hungariae*”). Kiváló képességeit az udvar is méltányolta, s engedélyezte számára a Magyar Udvari Kamara levéltárában a kutatást, igaz, szigorú megkötésekkel. A feloszlításkor a királynő neki is mentőövet dobott, ugyanis „*historiographus Hungariae regius*” címmel 400 forint kegydíjat biztosított neki, később pedig az Egyetemi Könyvtár igazgatójává nevezte ki.³³ Itt tesszük hozzá, hogy Palmához hasonlóan Pray is ténylegesen az uralkodóház szolgálatába állította a tollát, mivel II. József megbízásából történelmi adatokkal bizonyította a Habsburg uralkodónak mint magyar királynak a jogigényét Dalmáciára, Boszniára, Bulgáriára, Moldvára és Havasalföldre, sőt Fiuméra is.³⁴

A jeles ex-jezsuita historikus kevésbé volt sikeres Magyarország 16–18. századi történetének megírásában. Az évkönyveit csak 1563-ig folytatta, Ferdinánd uralkodásának végéig. Döntését firtató barátjának 1774-ben azt írta, hogy inkább hallgat, mintsem hogy olyat írjon, ami felfogásával és szabadságával ellenkezik. Biográfusa, Lischerong szerint nem jutott hozzá a szükséges kéziratokhoz, illetve úgy érezte, hogy túlságosan is nagy figyelem, vagy inkább gyanakvás övezi az

³³ A fentiekre ld. PAINTNER Mihály: *Pray György életrajza. 1804.* Kéziratból kiadta GÁLOS Rezső. Győr, 1937. 5.; VELICS László: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából.* III. Budapest, 1914. 82–83.; LISCHERONG Gáspár: *Pray György élete és munkái.* Budapest, 1937. 31–34.

³⁴ LISCHERONG: *Pray... i. m.* 94–99.

ex-jezsuita szerzőket. Az udvartól való függő viszonya miatt valószínűleg a jezsuiták honi történetét sem írhatta volna meg az *Annales* folytatásában úgy, ahogyan szerette volna. Igencsak árulkodó, hogy már az 1563-ig terjedő utolsó kötetben is inkább mellőzte a vallásügy tárgyalását – minden bizonnyal óvatosságból –, ami egyébként meglehetősen hiányossá tette a munkáját.³⁵

Végül élete alkonyán, 1799-ben megjelentette a Habsburg házból származó magyar királyok történetét, ám a religió ügye és a felekezeti küzdelmek gyakorlatilag itt is hiányoznak az események tárgyalásából, és a jezsuita rend feloszlásáról sem olvashatunk.³⁶ Egy teljesen más esemény kapcsán azonban mégis szót ejt róla. Lengyelország első felosztásának elbeszélésekor ugyanis Pray megemlíti, hogy a császári követ, Reviczky Károly munkájának köszönhetően megegyezés született Katalin cárnővel, miszerint Litvánia bizonyos része (a mai Fehéroroszország területe) Oroszország hatalma alá kerül, de úgy, hogy a lakosok élvezhessék azokat a jogokat, amelyeket a lengyelek alatt is. „*Ez megőrizte a jezsuita rend maradványait, amelyet a római határozat feloszlattott*” – teszi hozzá lakonikusan szerzőnk.³⁷ Az információ helytálló, bár inkább II. Katalin politikai döntése (és nem a békeszerződés) kellett hozzá: mint ismert, a cárnő nem engedte kihirdetni a pápai bullát birodalmában, és a külföldi diplomáciai nyomás ellenére fenntartotta a jezsuita rendet, illetve iskoláit a meghódított lengyel területeken.³⁸

Mindenesetre e rövid részletből úgy tűnik, hogy sok rendtársához hasonlóan Pray sem akart beletörődni a pápai döntésbe, és az oroszországi „túlélésben” reménysugarat látott. Az is árulkodó, hogy 12 évvel korábban, 1787-ben *Taurica* címmel dicsőítő hangvételű epikus költeményt írt a Krím-félsziget Katalin cárnő

³⁵ LISCHERONG: *Pray... i. m.* 33–35.

³⁶ PRAY, Georgius: *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*. Budaë, 1799. A műre ld. LISCHERONG: *Pray... i. m.* 108–111.

³⁷ „*Russorum imperatrici... Lithuaniae pars... ea conditione obtigit, ne qua incolarum pars iure, quod sub Polonis habuerat, privetur, et omnia in eo, quo reperta erant, statu relinquatur. Id ordinis Jesuitarum, decreto Romano soluti, reliquias servavit.*” PRAY: *Historia... i. m.* 424. Ugyanezt megismétli a magyar királyokról szóló, két évvel később kiadott művében: PRAY, Georgius: *Historia regum Hungariae, cum notitiis praeiis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus*. I–III. Budaë, 1801. III. 588.

³⁸ Vö. BANGHA Béla: *Képek a Jézustársaság történetéből*. Budapest, 1940. 266–273.; BANGERT, William V.: *A jezsuiták története*. Budapest, 2002. 359–363.

általi elfoglalásáról.³⁹ Lischeronggal egyetértve mi is úgy véljük, hogy a gesztus elsősorban a jezsuitákat megoltalmazó uralkodónőnek szólt.⁴⁰ Visszakanyarodva a *Historiához*, nagyon érdekesnek tartom, hogy Pray ilyen formában, az események sűrűjében szinte „elrejtve” említi meg rendje megszűnését, illetve részleges fennmaradását. Eljárása jelzi, hogy a felosztatás emléke, emlékezete rendkívül érzékeny – és a volt rendtagok számára fájdalmas – téma lehetett még 1799-ben is.

Katona István és az írói lexikon

A hatalmas szorgalommal bíró és jó forráskritikai érzékkel megáldott Katona Istvánt (1732–1811) a felosztatás a nagyszombati egyetemen érte, ahol az egyházi ékesszólás és a történelem professzora volt. Fizetését radikálisan csökkentették, de katedráját megtarthatta. Az igazi megaláztatás 1784-ben érte, amikor II. József nyugdíjaztatta, s egyben megszüntette a magyar történelem oktatását az egyetemen.⁴¹

A felosztatás után harminchat évvel, 1809-ben, a *Historia critica* 39. kötetében Katona már megtehetette, hogy szembenéz a rend eltörlésével; megtehetette, mert I. Ferenc uralkodása idején már nem kellett retorziótól tartania. A felosztatás tényét röviden közli, a konkrét magyar eseményekre csak érintőlegesen tér ki. Három fő állítást találhatunk nála az abolíció kapcsán. Egyrészt úgy véli, hogy Mária Terézia maga sem akarta a felosztatást, amit szerinte bizonyít, hogy a királynő nagyon sokat kedvezett a rendtagoknak a felosztatás előtt és után.⁴² (Ez egyébként helytálló annyiban, hogy a királynő valóban ezt kommunikálta a rend felé, ami azonban politikai lépéseit nem befolyásolta.) Másrészt, bár maga sem érti, Isten hogy engedhette meg mindezt (s itt érződik leginkább, mekkora tragédia volt ez az esemény az ő életében is), biztosra veszi, hogy már a jezsuiták egykori ellenségei is a rend visz-

³⁹ [PRAY, Georgius:] *Taurica iuri Russico a Catharina II. autocratrice bello et pace asserta: Poemation*. Pestini, 1787. Szerdahely ugyancsak írt Katalinról egy dicsőítő verset. Ld. SZERDAHELY: *Silva... i. m.* 90–92.

⁴⁰ Vö. LISCHERONG: *Pray... i. m.* 113.

⁴¹ Ld. THOROCZKAY GÁBOR: *Előszó*. In: KATONA István: A kalocsai érseki egyház története. Ford. TAKÁCS József. S. a. r., jegyz.: THOROCZKAY GÁBOR – TÓTH Gergely. I–II. Kalocsa, 2001–2003. I. i–xxx., itt ii.

⁴² „M. Theresiam inuicam ad id inductam esse, fauores, tam ante, quam post ruinas huius ordinis in eiusdem religiosos collati, facile cuiuis persuadent.” KATONA, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae*. Tomulus XX. Ordine XXXIX. Budae, 1809. 821.

szállítását sürgetik, mivel az atyák hatalmas úrt hagytak maguk után.⁴³ Harmadik állítása ehhez kapcsolódik: mint írja, az alsóbb iskolákban, ahol csak lehetett, jezsuita professzorokat fogadtak, mert az ő tanítási módszerük számított mindig is a leghasznosabbnak.⁴⁴ Persze itt Katona elsiklik ama tény fölött, hogy Mária Terézia a feloszlatáskor kötelezte a jezsuita tanárokat, hogy maradjanak a helyükön, és tanítsanak tovább világi papként, miközben a tananyag és általában az iskolák működése terén számos reformot vezetett be.⁴⁵

Katona egyebekben még szolgál annyi meglepetéssel, hogy saját sorsát is bele-
szövi az elbeszélésbe, elpanaszolva, hogyan csökkentették le 1200 forintról 500 forintra a fizetését az egyetemen. Hozzáteszi, hogy eredeti jövedelmét soha nem kapta vissza, habár annak nagy részét a közjóra, és könyvei kinyomtatására költötte el.⁴⁶ Ő is megemlíti továbbá Katalin cárnőt, mint a jezsuiták megvédelmezőjét, de inkább III. Frigyes porosz uralkodóval példálózik, aki ugyancsak szembeszegült a pápai bullával, és nem oszlatta fel a rendet (Katona szellemes fricskaként közöl egy részletet az uralkodó Voltaire-nek címzett leveléből, amelyben a döntését magyarázza).⁴⁷

Katonát is foglalkoztatta a *historia litteraria* műfaja. Tudunk arról, hogy írt egy apologetikus munkát *Status Literarum in Hungaria* címmel. Sajnos ennek csak a második része maradt fenn az Egyetemi Könyvtárban, amely a fontosabb magyarországi városokat, azok egyházi intézményeit és iskoláit ismerteti, igen röviden és meglehetősen érdektelenül.⁴⁸ Fontosabb viszont, hogy írói életrajzi adattárakat állított össze. Katona kétféle lexikont készített: egyrészt egy általános magyar írói lexikont, másrészt az oszták jezsuita rendtartomány magyar íróinak lexikonát. A

⁴³ „Non est nostrum scrutari, cur caeleste numen huius ordinis abolitionem fieri permiserit. Id tamen certum est, illos quoque, qui prius instituti societatis eversionem, variis praeiudiciis abrepti, vel desiderarunt, vel laetis admurmurationibus comprobantur, in dies, quid amiserint, magis sentire, votisque partim tacitis, partim etiam apertis eius restitutionem expetere.” Uo.

⁴⁴ „Licet autem in facultate theologica nullus, in philosophica nonnisi tres docere permissi fuerimus, in scholis tamen inferioribus, quotquot acquiri poterant, ex abolita societate professores applicabantur, quod eorum docendi methodus utilissima semper habita fuerit.” Uo. 824.

⁴⁵ Vö. MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest, 1981. 658.

⁴⁶ KATONA: *Historia critica...* i. m. 821–824.

⁴⁷ Uo. 824–825. III. Frigyes jezsuitákkal kapcsolatos politikájára ld. BANGHA: *Képek... i. m.* 261–266.; BANGERT: *A jezsuiták... i. m.* 350, 352–353.

⁴⁸ KATONA, Stephanus: *Status Literarum in Hungaria apologetice et topographice repraesentatus: Pars posterior, complectens domicilia musarum in Hungaria, topographice delineata*. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 158.

jezsuita írói lexikon befejezését Paintner Mihályra (1753–1826) bízta, az általános írói lexikont pedig – ahogy az ismert – a *Historia critica* köteteinek végén közölte.⁴⁹

Saját nemzedékében tehát Katona volt az, aki a legtöbbet tette felosztatott rendje emlékezetéért. Nagy országtörténetében szóba hozta az eseményt, megtörve mintegy a hallgatást, amely évtizedek óta övezte, valamint még a felosztás előtt jezsuita írói lexikont állított össze, amelyet később megpróbált mással befejeztetni, sikertelenül. (Paintner egyébként maga is dolgozott hasonló munkán, de munkája kéziratban maradt).⁵⁰ Mindazonáltal a *Historia critica*-ban lévő életrajzok is nagy jelentőséggel bírnak, mivel nagyon jól adatoltak, különösen az egykori jezsuita rendtagokra nézve. Így például számos névtelen munka szerzőjét éppen Katonának köszönhetően ismerjük (Szinyei József is jelentős részben az ő életrajzaira épített!). Úgy vélem, hogy a kiváló jezsuita tudós ezekkel az életrajzokkal, illetve életrajz-gyűjteményekkel is ápolni akarta rendje emlékét, ugyanúgy, ahogyan egy évszázaddal korábban Czvittinger Dávid is nagy hangsúlyt helyezett a gyászévtized idején Németországba emigrált evangélikus lelkészek és tanárok adatainak összegyűjtésére.⁵¹

⁴⁹ A jezsuita írók lexikonának címe: *Scriptores Societatis Austriacae provinciae*. A két kéziratot két kötetből álló munkát Katona a rosznyói káptalannak ajándékozta, amelynek levéltárában Molnár Andrea nemrég megtalálta azokat. A kéziratban felfedezhető Paintner kézírása is, ami jelzi, hogy dolgozott a művön. A rosznyói káptalan levéltárából előkerült Katona általános írói lexikona is, három kéziratot kötetben. Ld. SZÖRÉNYI László – BÉKÉS Enikő – MOLNÁR Andrea – PAJORIN Klára – SZABADOS György: *Historia Critica – Historia Litteraria. Historiográfia és irodalomtörténet Katona István (1732–1811) életművében*. (Munkabeszámoló – OTKA). 2013. http://real.mtak.hu/12464/1/76457_ZJ1.pdf (2019.07.04.); még ld. MOLNÁR Andrea: *Mihály Paintner's manuscript biography on Maximilian Hell. Camoenae Hungaricae* 6. (2009) 93–112, itt 95. (Köszönöm Molnár Andreának, a téma kutatójának a kérdésben nyújtott segítségét és tájékoztatását.) A *Historia critica* köteteinek végén található általános írói lexikon egyébként felekezeti szempontból visszafogott; Katona a protestáns szerzőket is méltányos módon tárgyalja. Vö. SZABADOS György: *Katona István történetírói időszerűségéről*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112. (2008) 679–699, itt 689–690.

⁵⁰ A kéziratban maradt mű címe: *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu olim Austriae... Pars I. A–H, cura et labore Michaelis Antonii Paintner...* Pannonhalmi Bencés Apátság Könyvtára, Jesuitica. A műre ld. STOEGER, Joannes Nepumucenus: *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*. Viennae, 1855. 250. (Stoeger ugyanitt közli, hogy e kéziratot maga is használta, és nagy hasznára volt.) Még ld. MOLNÁR: *Mihály Paintner's manuscript biography... i. m.* 94.

⁵¹ Czvittinger lexikonának eme vonására ld. TÓTH Gergely: *A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban*. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár. Pécs, 2017. 409–422, itt 419.

Összegző gondolatok

A jezsuiták feloszlata rendkívül nagy horderejű esemény volt Magyarországon: elég, ha csak azt említjük meg, hogy 1773-ban a rend 41 gimnáziumot tartott fenn az országban.⁵² Mégis, amint azt láthattuk, az esemény emlékezete a korabeli történetírásban igen csekély, ama paradox oknál fogva, hogy a historikusok túlnyomórészt egykori rendtagok voltak, akik szemlátomást nehezen tudtak megbirkózni az abolíció traumájával. Ehhez járultak további okok. Nyilvánvaló, hogy a rend eltörlése kényes téma volt, és a bécsi udvar érdekeit is figyelembe kellett venni. Emellett a rendtagok jelentős részén segített az állam és a katolikus egyház is, így a téma elhallgatása, úgy tűnik, mindkét félnek megfelelt. Bizonyosan sokan voltak az egykori jezsuiták közül, akik ideiglenesnek vélték a helyzetet: Pray György, úgy tűnik, közejük tartozott. Évtizedekkel később Katona volt az, aki legalább kísérletet tett az események elbeszélésére, értékelésére.

Megindult ugyanakkor egyfajta számvetés, a jezsuita rend emlékezetének megírása. Ennek egyik formája volt a rendtagokról szóló adattárak összeállítása, Katona István, majd Paintner Mihály tollából. Egy másik irány a katolikus nézőpontú *historia literaria*, vagyis egyfajta általános művelődéstörténet megírása volt, amelyet, mint láttuk, párhuzamba lehet állítani a hasonló tartalmú protestáns kezdeményezésekkel. Sok jezsuita (és néhány piarista) szerző vállalkozott ilyen mű írására, nagy szerepet biztosítva benne saját rendjének. A feloszlás után pedig szintén több szerző írt efféle áttekintéseket. E művekből az tűnik ki, hogy a Társaság a 18. században már elsősorban a tudományok terjesztőjeként, fő letéteményeseként pozicionálta magát. Szerdahely például büszkén kijelentette, hogy Magyarországon csak jezsuita tudósok voltak képesek Newton új tanai alapján filozófiai kérdésekről tárgyalni.⁵³ Nyilvánvaló, hogy ez a fajta önreprezentáció összefüggött a korszellemmel, a felvilágosodás terjedő eszméivel is.⁵⁴ Kér-

⁵² Vö. VELICS: *Vázlatok... i. m.* 118–119.

⁵³ SZERDAHELY: *Epistola apologetica... i. m.* 105.

⁵⁴ Az új korszellem akár a jezsuita szerzők történeti munkáiban is tetten érhető. Frissen megjelent tanulmányában Paul Shore azt írta, hogy Pray történeti munkáinak színvonala, adatoltsága és módszerei egyértelműen a felvilágosodás tudományossága felé mutatnak. Vö. SHORE, Paul: *Ex-Jesuit*

dés marad viszont, hogy ugyanez volt-e a rendtagok többségének véleménye, vagy csupán oktatói, illetve tudományos munkát végző tanárok gondolkodtak így. Ahogy a későbbi kutatásoknak kell tisztázniuk azt is, hogy a korabeli magyar társadalom hogyan élte meg a jezsuita rend hatalmi szóval történő, váratlan megszüntetését.

Librarian-Scholars Adam František Kollár and György Pray: Baroque Tradition, National Identity, and the Enlightenment among Jesuits in the Eastern Habsburg Lands. Journal of Jesuit Studies 6. (2019) 467–485. itt 479. Ezzel mi is hajlamosak vagyunk egyetérteni, bár meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb tárgyalt Pray-művet, a *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*-t érte kemény kritika is a korszakban, egyebek mellett elavult (uralkodó-központú) szemlélete miatt. Vö. BÁTHORY Orsolya: *Pray György* Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum című műve (bevezető tanulmány és szövegközlés). Doktori (PhD) értekezés. DE BTK, Debrecen, 2009. 58–59.; Soós István: *Felzárkózás vagy lemaradás? Történetírás a 18. századi Magyarországon.* In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról.* Szerk. TÓTH Gergely. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes) Budapest, 2014. 227–252. itt 241–242.